

Janusz Reykowski

Institut Psychologii PAN¹

ORCID: 0000-0003-3003-8694

POLITYKA EKONOMICZNA JAKO PRZEDMIOT KONFLIKTU – PERSPEKTYWA PSYCHOLOGICZNA

W swojej książce pt. *Dokąd zmierza świat – ekonomia polityczna przyszłości* profesor Grzegorz W. Kołodko omawia podstawowy w ekonomii politycznej konflikt dotyczący roli wolnego rynku i wzajemnych relacji między wolnym rynkiem a władzą polityczną. Konflikt ten angażuje nie tylko ekonomistów i działaczy gospodarczych, ale także specjalistów innych dyscyplin nauk społecznych. Angażuje również opinię publiczną głównie wtedy, gdy w kryzysowej sytuacji powstaje pytanie, jakimi sposobami z kryzysem należy sobie radzić.

Profesor Kołodko opisuje około stoletnią historię tego konfliktu. Zaczyna ją po okresie panowania keynesizmu, czyli koncepcji Johna Keynesa – wielkiego ekonomisty, któremu przypisuje się zasługę opanowania wielkiego światowego kryzysu zapoczątkowanego w roku 1929. Ta doktryna panowała między trzecią a ósmą dekadą XX wieku, aż do czasów objęcia prezydentury Stanów Zjednoczonych przez Ronalda Reagana. Dochodzi wtedy do zasadniczej zmiany ekonomicznego dyskursu i ekonomicznej polityki w różnych krajach. Istotą tej zmiany jest założenie, że wolny rynek jest najlepszym regulatorem samego siebie. Znaczy to, że jakiegokolwiek zewnętrzne – polityczne – oddziaływania na jego funkcjonowanie są nie tylko niepotrzebne, ale i szkodliwe. To stanowisko związane z nazwiskami noblistów, takich jak Friedrich von Hayek ze szkoły austriackiej i Milton Friedman ze szkoły chicagowskiej oraz takich przywódców wolnego świata, jak Ronald Reagan i Margaret Thatcher (a w Polsce Leszek Balcerowicz), stało się dominujące aż do połowy pierwszej dekady nowego wieku.

Bankructwo banku Lehman Brothers i krach na rynku finansowym pociągający za sobą kryzys ekonomiczny zmusiły wiele rządów do działań ratunkowych, czyli do politycznej interwencji w działalność rynkową. Była to spektakularna zmiana polityki gospodarczej związana z pogwałceniem podstawowego dogmatu rynkowej filozofii. Doprowadziła ona do poważnych zmian myślenia ekonomicznego.

---

¹ E-mail: reykowskijanusz@gmail.com

Zmiana ta zaostrzyła opisany przez profesora Kołodko konflikt, który jednak dotyczy nie tylko ekonomii, ponieważ chodzi tu o zasady, na podstawie których społeczeństwo jest czy ma być budowane. Konflikt ten ma odniesienie do głównego czy jednego z głównych konfliktów występujących w demokratycznych społeczeństwach – konfliktu ideologicznego między konserwatywnym i liberalnym poglądem na świat oraz konserwatywnymi i liberalnymi wartościami. W tym artykule chcę zająć się tym konfliktem i jego uwarunkowaniami.

■ SPRZECZNOŚCI IDEOLOGICZNE

Ideologia konserwatywna	Ideologia liberalna
Spółeczeństwo składa się z grup różniących się położeniem w społecznej hierarchii.	Spółeczeństwo składa się z jednostek o równych prawach.
Nie chcemy zmian, które miałyby podważać porządek moralny ukształtowany przez naszą wielopokoleniową narodową tradycję, opartą na zasadach zapisanych w świętych księgach i głoszonych przez Kościół katolicki.	Zmiana i postęp są nieodłącznymi cechami ludzkiej kondycji.
Nie uznajemy praw kobiet, których domaga się ruch feministyczny, bo głównym powołaniem kobiety jest troska o rodzinę. Nie uznajemy praw osób LGBT, bo ludzie ci ciężko grzeszą.	Uważamy, że podstawowym prawem człowieka jest wolność kształtowania własnego losu według własnych zasad. Dotyczy to także osób LGBT. Wolność jednostki musi mieć bezwzględny priorytet, o ile nie zagraża wolności innych osób.
Nie chcemy, aby publicznie podważany był autorytet Kościoła; błędy i wykroczenia niektórych jego przedstawicieli nie uzasadniają ataków na Kościół i ograniczania jego praw.	Nie chcemy, aby Kościół katolicki cieszył się specjalnymi przywilejami i podlegał specjalnej ochronie przed odpowiedzialnością za łamanie polskiego prawa.
Nie chcemy <u>pobłażliwości wobec przestępców i zbrodniarzy</u> , bo surowe i bezwzględne kary są jedynym sposobem ochrony społeczeństwa przed rozprzestrzenieniem przestępczości – kara śmierci jest właściwą reakcją na najgorsze zbrodnie.	Nie popieramy pobłażliwości wobec przestępców, ale jesteśmy przeciwni wszelkim formom ich nieludzkiego traktowania, w tym torturom i karze śmierci.
<u>Życie ludzkie</u> jest wartością najwyższą. Dlatego zgodnie z naukami Kościoła musi być chronione od poczęcia.	Uznajemy, że życie ludzkie jest wartością najwyższą, ale kwestię, kiedy się ono zaczyna, uważamy za dyskusyjną.
Nie chcemy, aby nasze dzieci były demoralizowane w szkołach pod <u>falszywym pretekstem wychowania seksualnego</u> . Chcemy, aby zgodnie z polską tradycją były kształcone w duchu narodowym i katolickim.	Uważamy, że szkoła musi przygotowywać dzieci i młodzież do życia we współczesnym społeczeństwie. Przygotowanie to powinno obejmować także poznanie podstawowych mechanizmów seksualności człowieka.
Nie chcemy, aby naruszane były prawa, interesy i dobre imię naszego Narodu. Nie godzimy się, aby publicznie głoszone były poglądy obrażające Polaków i oszczercze wobec naszej historii.	Bardzo ważna jest dla nas wiedza o historii naszego kraju i jesteśmy dumni z jego dokonań. Ale jesteśmy też świadomi, że historia ta ma karty, których powinniśmy się wstydić. Kart tych nie możemy ukrywać, lecz traktować jako ostrzeżenia przed podobnymi zjawiskami.

Ideologia konserwatywna	Ideologia liberalna
Nie godzimy się, aby obce kraje mogły wpływać na nasze wewnętrzne stosunki.	Uważamy, że nasz kraj jest członkiem rodziny narodów. Współpraca z innymi narodami jest nie tylko w jego materialnym interesie, nie tylko służy naszemu narodowemu bezpieczeństwu, ale ma także wymiar moralny – solidarność z innymi krajami jest moralnym obowiązkiem.
Sprzeciwiamy się temu, aby w naszym kraju obcy mieli takie same prawa jak Polacy: żądamy przestrzegania zasady <u>Polska dla Polaków</u> .	Uważamy, że państwo ma troszczyć się jednakowo o dobro wszystkich swoich obywateli bez względu na ich pochodzenie, kolor skóry, status itp. Odmawianie praw jakiejś grupie ze względu na jej pochodzenie jest niedopuszczalne.

Przedstawione tu przekonania nie są luźnymi zbiorami indywidualnie lub grupowo wyznawanych zasad. Są one przejawem historycznie uwarunkowanych i kulturowo ugruntowanych różnic podstawowych strategii adaptacyjnych ludzkich społeczności, które mają zapewnić ich przetrwanie i rozwój – kolektywistycznej i indywidualistycznej (Triandis 1994). Strategie te związane są z określonym uformowaniem mentalności człowieka.

■ DWA RODZAJE MENTALNOŚCI

Przetrwanie i rozwój tradycyjnych kolektywistycznych wspólnot stało się możliwe dzięki ukształtowaniu się spójnych grup, których członkowie byli podporządkowani ukształtowanym przez tradycję normom grupy, posiadali wspólny obraz świata oraz związany z nim system wierzeń i praktyk. Silna i bezwarunkowa identyfikacja ze wspólnotą i poświęcenie dla niej było warunkiem jej zdolności do radzenia sobie w trudnym i groźnym otoczeniu. Poza wspólnotą jednostka ludzka, w zasadzie, nie miała szans przetrwania. Ten kolektywistyczny tryb życia i mentalność ulegały historycznym zmianom. Ich współczesną formą jest konserwatywna ideologia i konserwatywna mentalność. Są one związane z tradycyjnymi formami kultury. Hazel Markus i Alana Connor (2013) opisały ten związek jako cykl kulturowy kolektywizmu.

Cykl kulturowy kolektywizmu tworzy podstawowe warunki poczucia bezpieczeństwa w świecie. Poczucie to zbudowane jest przede wszystkim na łączności ze wspólnotą, na przynależności do niej. Przebywanie we wspólnocie, to przebywanie wśród „swoich”, gdzie można czuć się bezpiecznie jak w rodzinnym domu. Kolektywnie wytworzony i utrwalany obraz świata jest podstawą poczucia rozumienia świata, co jest warunkiem epistemicznego bezpieczeństwa umocnionej wiarą w związek z Siłami Wyższymi i opiekę z ich strony. Poczucie własnej wartości wiąże się z przynależnością do wspólnoty, która sama jest wartością. Wszystko to, co godzi lub zagraża kulturowemu porządkowi i kulturowemu obrazowi świata,

jak np. naruszanie tradycyjnych norm, kwestionowanie tradycyjnych poglądów i autorytetów, podważa poczucie bezpieczeństwa i poczucie własnej wartości. Zagrożenie to może wytwarzać kolektywną reakcję obronną w formie pravicowego autorytaryzmu. Jest ono jednym z głównych czynników niechęci i wrogości wobec imigrantów oraz ksenofobii.

Współczesne ideologie **konserwatywne ukształtowane** są na podstawie form mentalności opartych na zasadzie prymatu wspólnoty. Są one nastawione na zachowanie stosunków, których korzenie tkwią w pradawnych doświadczeniach ludzkości, ale uległy różnorodnym modyfikacjom. Ich ważną cechą jest opór przed społecznymi zmianami.

Przetrwanie i rozwój społeczeństw nowoczesnych wiąże się z rozwojem mentalności indywidualistycznej i wyzwoleniem jednostki od ograniczeń narzuconych przez tradycyjne normy, tradycyjne instytucje (kościół), tradycyjnie rozumianą władzę (autorytarną). Zagwarantowanie wolności jednostce uruchamia jej ogromny potencjał twórczy. A w konsekwencji przyczynia się do szybkiego cywilizacyjnego postępu ludzkich społeczeństw. Trzeba tu jednak zastrzec, że twierdzenie to odnosi się do społeczeństw z kręgu euro-atlantyckiego. W tradycyjnie kolektywistycznych społeczeństwach Dalekiego Wschodu to twierdzenie może wymagać rewizji (Krys i in. 2021)

Indywidualistyczna mentalność ukształtowała się jako wynik postępującego historycznie i w trakcie indywidualnego rozwoju procesu indywiduacji, tj. wyodrębniania jednostek ludzkich jako autonomicznych podmiotów (Baumeister 1999). Choć przejawy indywidualistycznej mentalności można dostrzec już w odległych historycznie okresach, jej złożone i rozwinięte formy ukształtowały się dopiero w ciągu ostatnich kilkuset lat.

Psychologiczne efekty indywiduacji obejmują takie właściwości, jak wiara w racjonalny ludzki umysł, wiara w naukę, przekonanie, że porządek społeczny musi być oparty na zasadzie niezbywalnych praw jednostki. Jest to w zasadzie areligijne stanowisko światopoglądowe, ale są też formy indywidualizmu, który jest łączony z religijnością (Inglehart, Welzel 2005).

Człowiek nowoczesny nie jest nierozdzielnie zawiązany z jedną grupą (choć może być). Na ogół jest związany z kilkoma lub więcej grupami o różnych poziomach spójności, takich jak rodzina, krąg przyjaciół, współobywatele, współpracownicy, grupy sąsiedzkie, organizacje społeczne, kościoły i inne. Przynależność do grup na ogół ulega w ciągu życia jednostki pewnym mniejszym lub większym zmianom.

Cykl kulturowy indywidualizmu tworzy podstawy poczucia autonomii i wolności. Poczucie bezpieczeństwa opiera się na wierze we własne siły oraz na wierze w siły społeczeństwa jako zorganizowanej całości. Wiara ta może być umocniona dzięki przynależności do pewnych społecznych organizacji, które posiadają autorytet, dysponują wpływami czy też władzą.

Współczesne ideologie **liberalne** ukształtowane są na podstawie form mentalności opartej na założeniu autonomii i niezbywalnych praw jednostki. Są zorientowane na kształtowanie stosunków, które poszerzają zakres możliwości jednostki ludzkiej. Ich ważną cechą jest nastawienie na społeczne zmiany.

■ MENTALNOŚĆ A IDEOLOGICZNE ORIENTACJE

Spółczesne społeczeństwa przede wszystkim kręgu euro-atlantycznego formowały się pod dominującym wpływem kultury indywidualistycznej. Jej istotnym przejawem jest liberalna ideologia. Ale nie są jednorodne. W ich znaczącej części zachowały się w mniej lub bardziej zmodyfikowanej formie zasady kulturowe społeczeństw tradycyjnych. Ich przejawem są ideologie konserwatywne.

Jednostka ludzka, jak pisze John Jost prowadzący od wielu lat badania psychologicznych uwarunkowań różnic ideologicznych, nie jest „biernym naczyniem”, do którego „wlewają się” przekonania i opinie, z którymi się styka. Raczej dokonuje ona wyboru takich systemów przekonań, które ją „przyciągają”, ponieważ „współbrzmia” z jej zainteresowaniami, potrzebami poznawczymi i emocjonalnymi (Jost 2017). Można powiedzieć, że wybierają ideologię, która odpowiada ich mentalności. Innymi słowy różnice systemów przekonań między liberalizmem i konserwatyzmem wiążą się z odpowiednimi różnicami mentalności.

Ten proces wyboru ideologii może nie dotyczyć osób, które wychowywały się w jednorodnym, zamkniętym środowisku, gdzie panowała tylko jedna ideologia.

Mentalność nowoczesna łączy się z liberalizmem, którego osiową cechą jest uznanie wolności jednostki za wartość fundamentalną i związanymi z nią wymogami co do panujących społecznych i politycznych stosunków (przykłady w zamieszczonej wyżej tablicy).

Dla osób o konserwatywnej mentalności atrakcyjnymi mogą być ideologie prawicowe. Charakteryzują się one sprzeciwem wobec społecznych zmian, uznaniem dla społecznej hierarchii, orientacją na społeczną dominację (SDO – Social Dominance Orientation), a więc odrzuceniem zasady równości ludzi, tradycyjnym stosunkiem do praw kobiet, silnym związkiem z religią (w Polsce z Kościołem katolickim), punitywizmem, nacjonalizmem i uprzedzeniami do obcych (etnocentryzmem). W badaniach psychologicznych często jako wskaźniki prawicowej ideologii używane są dwa: przekonanie o nierówności ludzi i niechęć do społecznych zmian (Jost 2017).

Obserwacja życia społecznego wskazuje jednak, że tak cykl kulturowy kolektywizmu, jak i cykl kulturowy indywidualizmu mogą występować w różnych odmianach. Tak np. spotyka się zjawisko współwystępowania tendencji kolektywistycznych i indywidualistycznych w ramach jednej ideologii. Można też zaobserwować dwie różne postacie indywidualizmu.

Współwystępowanie ideologicznych orientacji. Są społeczeństwa, w których spotyka się zjawisko współwystępowania konserwatywnej ideologii z ideą autonomii jednostki i silnym przywiązaniem do idei wolności jednostki. Konserwatywne zasady odnoszą się głównie do sfery życia osobistego i zasad moralnych, obejmując takie wartości, jak rodzina, religia, surowość kar dla tych, którzy naruszają normy społeczne (punitivność), identyfikacje z własną grupą narodową (etniczną), konwencjonalna moralność. Idea autonomii jednostki, przywiązanie do wolności, odnoszą się przede wszystkim do sfery publicznej – gospodarczej i politycznej. Tu centralną wartością jest wolność rynkowa.

Przykładem takiej ideologii w Stanach Zjednoczonych jest Partia Republikańska, która reprezentuje wartości konserwatywne i równocześnie walczy o poszerzenie wolności rynkowych, uważając je za integralny składnik idei wolności stanowiącej główny (czy jeden z głównych) element amerykańskiej tożsamości (Rand 2020). Wolność jest rozumiana jako odpowiedzialność jednostki za samą siebie. Ma ona samodzielnie troszczyć się o swój los i osiągać w życiu to, na co pozwalają jej własne kompetencje i charakter. Znaczy to, że państwo nie ma obowiązków wobec tych, którzy nie poradzili sobie w życiu. Państwo nie może ingerować w działalność rynkową, bo byłoby to ograniczenie wolności tych, którzy na rynku działają. Nie może też prowadzić polityki socjalnej, bo jest to rozdawnictwo, które obciąża kieszeń podatników.

To połączenie w ramach ideologii zasad indywidualistycznych i kolektywistycznych wiąże się z faktem, że w psychice człowieka mogą współwystępować obie orientacje, choć któraś z nich może dominować. Ich uaktywnienie zależy od kulturowego kontekstu (Markus, Connor 2013). Ważnym czynnikiem mającym na to wpływ jest poczucie bezpieczeństwa. Większe prawdopodobieństwo uaktywniania tendencji indywidualistycznych występuje w sytuacjach, w których ludzie czują się bezpieczni, a tendencji kolektywistycznych – w sytuacjach zagrożenia.

Konflikt między liberalizmem i konserwatyzmem, jaki występuje w polskim społeczeństwie, różni się od amerykańskiego w szczególności tym, że partia prawicowa PiS nie uwzględnia w swojej ideologii wolności rynkowej – przeciwnie, jej polityka w różny sposób tę wolność ogranicza. Natomiast demonstrowa silną identyfikację z własną narodową wspólnotą ujmowaną w kategoriach pochodzenia i wspólnej wiary (religii). Towarzyszy temu idealizacja tej wspólnoty, lęk przed obcymi, mobilizacja do jej obrony (RWA). Syndrom ten często przejawia się w formie ksenofobii, etnocentryzmu i nietolerancji.

Różnica między konserwatyzmem i liberalizmem w Polsce ujawnia się przy porównaniu elektoratów PiS i PO. Według Piotra Radkiewicza, który prowadził badania wśród zwolenników obu tych partii, prawicowa ideologia PiS zawiera takie cechy, jak nastawienie na harmonię wewnątrz wspólnoty i jej bezpieczeństwo, znaczny stopień narodowej identyfikacji i skłonności do jej publicznego demonstrowania, prawicowy autorytaryzm, obawy przed kulturowym zagrożeniem ze strony obcych,

poczucie narodowej wyższości i religijność. Chodzi tu, jak pisze P. Radkiewicz, o „fundamentalistyczne przekonanie, że najwłaściwszy ustrój społeczno-polityczny to taki, w którym wykładnią prawa jest doktryna religijna, a bóstwo uznawane jest za źródło suwerennej władzy sprawowanej przez jego ziemskich namiestników” (Radkiewicz 2019: 219–222).

Różne formy indywidualizmu. W społeczeństwach liberalnych idea wolności i niepodważalnych praw jednostki jest różnie interpretowana. Najważniejsza różnica dotyczy sposobu ujmowania indywidualizmu, a w szczególności zasad, na podstawie których tworzą się związki między ludźmi. Można tu wyróżnić dwie zasadniczo przeciwstawne orientacje.

Jedna polega na tworzeniu raczej luźnej formy społecznych relacji, w których jednostka czuje się niezależna od społeczeństwa, a współdziałanie i współpraca z innymi opiera się na zasadzie wspólnoty interesów. Traktuje ona własny interes jako główny wyznacznik jej celów życiowych i działań, a łączy się z innymi i działa na ich korzyść, jeśli widzi w tym korzyść dla siebie. Potrzeby i interesy innych ludzi jej nie obchodzą, jeśli nie mają związku z jej własnymi korzyściami lub możliwością strat. Jak pisała Ayn Rand w *Textbook of Americanism [Podręczniku Amerykanizmu]*, „[człowiek] istnieje na własnych prawach dla własnego dobra, a nie dla dobra jakiejś grupy”². Jest to radykalna (**egocentryczna**) forma indywidualizmu.

Druga forma indywidualizmu wyraża się w ujmowaniu dobra innych ludzi jako autonomicznej wartości, a więc branej pod uwagę przy wyborze swoich celów i przy realizacji swoich działań. Wyraża się także w koncepcji liberalizmu, którego „celem jest maksymalizacja dobra członków społeczeństwa” (Latham 2001). Jest to **prospołeczna interpretacja** indywidualizmu, która przejawia się w takich charakterystykach ludzi, jak humanitaryzm, to jest przekonanie, że człowiek ma obowiązki wobec innych ludzi (Feldman, Steenbergen 2001). Ten rodzaj indywidualizmu może mieć związek także ze specyficzną formą tożsamości człowieka określonej jako identyfikacja ogólnoludzka (McFarland i in. 2019).

■ KONKLUZJA

Konflikt dotyczący polityki ekonomicznej, taki jak między leseferyzmem a interwencjonizmem, ma formę sporu naukowego między dwoma doktrynami i sporu politycznego między partiami. Strony tego konfliktu spierają się o to, jaki rodzaj polityki sprzyja rozwojowi ekonomicznemu, a jaki mu szkodzi, a także o to, jaka polityka jest społecznie pożądana. Potrzebę interwencjonizmu analizuje i wyjaśnia G.W. Kołodko, wskazując na ważne i groźne dla gospodarki światowej

---

² Do dziś wielu członków elit politycznych i gospodarczych w Stanach Zjednoczonych powołuje się na poglądy Ayn Rand i wyraża uznanie dla niej.

zjawiska związane z procesem globalizacji i zniszczeniami naturalnego środowiska (Kołodko 2013).

Argumentacja w tym sporze odwołuje się do pewnych faktów, ale niektórzy uczestnicy wyrażają przekonanie, że to właśnie ich stanowisko reprezentuje obiektywną prawdę. Tak np. konflikt ten ujmuje Leszek Balcerowicz, który twierdzi, że jego radykalnie wolnorynkowe stanowisko opiera się na obiektywnych prawach poznawanych przez nauki ekonomiczne, natomiast inne stanowiska nie są naukowe (Balcerowicz 2012).

W tekście tym staram się przedstawić tezę, że opisywany przez G.W. Kołodko spór teoretyczny między leseferyzmem a interwencjonizmem angażuje (czy może angażować) racje wynikające z psychologicznych i ideologicznych jego uwikłań. Znaczący to, że:

- radykalna indywidualistyczna orientacja, która ujmuje życie społeczne jako rywalizację jednostek dążących do realizacji własnego osobistego interesu będzie sprzyjała ideologii i praktyce rynkowej w jej neoliberalnej wersji,
- orientacja indywidualistyczna w jej prospołecznej, humanistycznej postaci będzie sprzyjała lewicowo-demokratycznej ideologii i polityce ekonomicznej,
- kolektywistyczna orientacja w jej natywistycznej wersji będzie sprzyjała ideologii państwa opiekuńczego, które troszczy się o potrzeby własnej grupy ujmowanej w kategoriach narodowych czy etnicznych, co może skłaniać do wyboru polityki ekonomicznej, która sprzeciwia się jej globalnemu, uniwersalistycznemu ukierunkowaniu.

Czy sprzeczności ideologiczne i psychokulturowe, a więc dotyczące sfery wartości, muszą prowadzić do nierozwiązalnych konfliktów? W psychologii zgromadzono już znaczny kapitał wiedzy w tej dziedzinie, opisano strategie postępowania w tej sferze (Bar-Tal 2013).

Przedstawienie tych strategii nie mieści się w ramach tego artykułu. Ale wymienię tu jedną, bo jak sądzę, jest ona preferowana przez G.W. Kołodko. Polega ona na zidentyfikowaniu pozytywnych aspektów zawartych w każdym z rozpatrywanych stanowisk i w ustaleniu obszarów, w których każde z nich może być skutecznie zastosowane. Strategię tę można by nazwać integratywną. O ile wiem, taką strategię zastosował on, kiedy jako wicepremier kierował polityką ekonomiczną polskiego rządu i przyniosła ona korzystne rezultaty.

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Balcerowicz Leszek (2012), *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów, wybór tekstów*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bar-Tal Daniel (2013), *Intractable conflicts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumeister Roy F. (red.) (1999), *The Self in Social Psychology*, Philadelphia, PA: Taylor & Francis.
- Feldman Stanley, Steenbergen Marco R. (2001), *The humanitarian foundation of public support for social welfare*, „American Journal of Political Science”, 45 (3), s. 658–677.
- Inglehart Ronald, Welzel Christian (2005), *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jost John T. (2017), *Ideological asymmetries and the essence of political psychology*, „Political Psychology”, 38, s. 167–208.
- Kołodko Grzegorz W. (2013), *Dokąd zmierza świat-ekonomia polityczna przyszłości*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Krys Kuba, Park Joonha, Kocimska-Zych Agata, Kosiarczyk Aleksandra, Selim Heyla A., Wojtczuk-Turek Agnieszka (2021), *Personal Life Satisfaction as a Measure of Societal Happiness is an Individualistic Presumption: Evidence from Fifty Countries*, „Journal of Happiness Studies”, 22, s. 2197–2214.
- Latham Robert (2001), *Liberalism and war*, w: Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (red.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Amsterdam: Elsevier, s. 8787–8792.
- Markus Hazel R., Conner Alana (2013), *Clash!: 8 cultural conflicts that make us who we are*, New York: Hudson Street Press.
- McFarland Sam, Hackett Justin, Hamer Katarzyna, Karczarska-Miller Iva, Malsch Anna, Reese Gerhard, Reysen Stephen (2019), *Global Human Identification and Citizenship: A Review of Psychological Studies*, „Political Psychology”, 40, s. 141–171.
- Radkiewicz Piotr (2019), *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm: perspektywa makropsychologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rand Ayn (2020), *Textbook of Americanism 2.0.*, „Journal of Ayn Rand Studies”, 20 (1).
- Triandis Harry C. (1994), *Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Collectivism and Individualism*, w: Uichol Kim, Harry C. Triandis, Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Sang-Chin Choi, Gene Yoon (red.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications*, Thousand Oaks, CA: Sage Publication, s. 41–51.

Janusz Reykowski

ECONOMIC POLICY AS AN OBJECT OF CONFLICT – A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

The text discusses the theoretical and political conflict between laissez-faire and interventionism in economic policy. The dispute centers on which policy fosters economic development and which hinders it, as well as on the socially desirable nature of these policies. The argumentation in this dispute refers to certain facts, with participants asserting that their radical free-market stance are objective economic truths. The paper argues that the theoretical conflict engages psychological and ideological justifications, tying radical individualism to neoliberal market ideology, a prosocial, humanistic individualism to left-democratic economic policy, and nativist collectivism to a welfare state ideology. Despite these ideological conflicts, the author hints at integrative strategies, identifying positive aspects in each position for effective application. Additionally, the article explores two mentalities – collectivist and individualist – tracing their historical development and contemporary manifestations.

Słowa kluczowe: indywidualizm; kolektywizm; mentalność; polityka ekonomiczna

Keywords: individualism; collectivism; mentality; economic policy